

UDK: 272(497.12):272(=411.16)
1.02 pregledni znanstveni članek

Renato Podbersič
znanstveni sodelavec
(Študijski center za narodno spravo) (Ljubljana)

Izvoljeni ali prekleti? Med zavračanjem in sprejemanjem: katoliška Cerkev na Slovenskem in Judje¹

Izvleček: Prispevek v uvodnem delu prinaša pregledno obravnavo zapletenih odnosov med katoliško Cerkvijo in Judi skozi stoletja ter »vzrokov« za iskanje judovske drugačnosti. V nadaljevanju je prikazana široka paleta odnosov Slovencev do Judov: od odklanjanja oz. nerazumevanja Judov oz. antisemitizma pri nas do judovskega prilagajanja oz. njihovega prestopanja v katoliško vero v prvi polovici 20. stoletja ter poskusov reševanja Judov s strani visokih predstavnikov Cerkve v t. i. Ljubljanski pokrajini (škof G. Rožman) in na Goriškem (škof C. Margotti) med holokavstom.

Ključne besede: katoliška Cerkev in Judje, preganjanje Judov, reševanje Judov, prestopi Judov, antisemitizem

Elected or Cursed? Between Refusal and Acceptance: Catholic Church in Slovenia and the Jews

Abstract: In the introductory part this article provides a synthesis of the complex relations between the Catholic Church

1 Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

and the Jews through the centuries and the “causes” for the Church’s perception of the Jewish difference. The following part shows a wide range of relations between the Slovenes and Jews: from refusal or misunderstanding of the Jews, i.e. anti-Semitism in our country, to the Jewish adjustment or conversion to the Catholic faith in the first half of the 20th century. The attempts to rescue Jews by the high representatives of the Catholic Church in the so-called Ljubljana Province (Bishop G. Rožman) and the region of Gorizia/Gorica (Bishop C. Margotti) during the Holocaust are also presented.

Key words: Catholic Church and Jews, persecution of Jews, rescuing Jews, conversions of Jews, antisemitism

Uvod

V prispevku avtor obravnava nekaj vidikov kompleksnega odnosa med katoliško Cerkvijo in Judi, predvsem v okviru slovenske Cerkve oz. slovenskega prostora. V prvem delu so pregledno prikazani vzroki za odklanjanje judovstva skozi krščansko zgodovino, v drugem delu prispevka pa so obdelani nekateri vidiki antisemitizma na Slovenskem, prestopi Judov v katoliško vero v Ljubljani v prvi polovici 20. stoletja in poskusi reševanja Judov s strani predstavnikov Cerkve na primeru ljubljanske škofije in goriške nadškofije.

Izvor zavračanja Judov

Predsodki in sovraštvo do Judov so prisotni že stoletja. Dolgo obdobje so namreč živeli kot nekakšen *corpus separatum*, razseljeni med različnimi (evropskimi) narodi in razpršeni po njihovih nacionalnih ozemljih, a kljub temu so Judje ostajali zvesti pripadniki svoje skupnosti. Najstarejši je vsekakor t. i.

verski antisemitizem, ki je sovpadal s krščanskimi verskimi (teološko pojasnjenimi) prepričanji o Judih kot morilcih Boga in je hkrati v Judih videl pripadnike edine drugoverske skupnosti v srednjeveški Evropi. Do zdaj se je temu prepričanju uradno odrekla edinole katoliška Cerkev na drugem vatikanskem koncilu. V pravoslavnih Cerkvah omenjeno prepričanje še vedno velja, saj bi ga lahko spremenil oz. odpravil samo ekumenski koncil, ki pa se ni zbral že od leta 787. V judovski kolektivni spomin so se vtisnili časi, ko so bili Judje žrtve teološko utemeljenega antisemitizma. Slednjega moramo vsekakor razlikovati od rasističnega antisemitizma, ki se je razvil v 19. stoletju in dosegel vrhunec v nacistični ideologiji, ki je vodila v zločin brez primere – holokavst, tj. od države organizirano, vodeno in financirano pobijanje okrog šestih milijonov Judov. (Hertzberg 1968; Chanes 2000; Avsenik Nabergoj 2016)

Z zgodovinskega vidika zavračanje Judov temelji na veri, na postopnem prehodu verskih tujcev v rasne tujce, zavračanju judovske konkurence v različnih poklicih, razumevanju Judov kot kapitalistov oz. izkoriščevalcev, ideološkem anti-modernizmu in protiliberalnim gibanjem. Nove ideologije, ki so nastale v obdobju sekularizacije, modernizacije in hitrih družbenih sprememb, so prevzele antisemitizem. Tako so liberalci napadali Jude zaradi njihove domnevne netolerance in izoliranega partikularizma. Z razvojem delavskega gibanja so jih socialisti obsojali kot nosilce kapitalističnega izkoriščanja. Karl Marx (1818–1883), sicer tudi sam judovskega rodu, je objavil odmeven in kontroverzen »Prispevek k judovskemu vprašanju«, v katerem je Jude napadal predvsem zaradi njihovega vztrajanja na verskih pozicijah in odnosa do kapitala. Nacionalisti in šoviniisti so v Judih videli tujce semitskega izvora. Konservativci so Jude obtoževali, da so

stalen vir nemirov in revolucionarnih teženj v družbi. Že srednjeveška družba je kazala močno dvoličen odnos do Judov. Cesar, visoko plemstvo in visoki cerkveni predstavniki so si prizadevali Jude privabiti v mesta. Prinašali so namreč napredek in skrbeli za kroženje denarja ter s tem dobiček. To je velikokrat vodilo do spora z drugimi sloji prebivalstva, predvsem z meščanstvom in nižjo duhovščino, prav med njimi pa je treba iskati izrazito močan krščanski antisemitizem takratnega obdobja. Judje v skladu s takratnim pojmovanjem niso smeli posedovati zemlje, niso smeli zaposlovati krščanskih služabnikov in se vključevati v cehe. Prav tako jim je bilo prepovedano poročanje s kristjani. (Chanes 2000)

Antisemitski pogromi so se razbohotili predvsem v Nemčiji v 14. stoletju, zlasti po veliki epidemiji kuge, za katero so okrivili prav Jude. Umikali so se in bežali v vzhodno Evropo, na ozemlje papeške države in območje Beneške republike. (Podbersič 2017, 58) Besedo antisemitizem je leta 1879 prvi uporabil nemški novinar in publicist Friedrich Wilhelm Adolph Marr (1819–1904). Ta je tudi sicer veljal za antisemita in pisca strupenih protijudovskih prispevkov. Beseda označuje sovraštvo do Judov na osnovi vere, rase in narodne pripadnosti. Diskriminacija do Judov je precej starejša od rasnih teorij. Že v prvem stoletju, v obdobju rimskega imperija, so bili Judje pogosto preganjani, saj se kot monoteisti niso hoteli priključiti takratnim politeističnim verskim in kulturnim praksam.

Že pred stoletji so Jude občasno nasilno pokristjanjevali in tudi drugače preganjali, kar pa naj za zgodovinske slovenske dežele – v primerjavi z deželami severno od Alp – ne bi veljalo. Toda to ne drži povsem. Znani pokol se je zgodil leta 1338 v Volšperku (Wolfsbergu) na Koroškem, kjer je bilo ubitih

več kot 70 Judov. Leta 1404 sta sledila pogroma nad Judi v mestih Breže (Friesach) na Koroškem in na Ptuju, ki sta sodili pod oblast salzburških nadškofov. Kakor piše Valvazor, je bil leta 1408 v Ljubljani obglavljen Jud zaradi spolnih odnosov s kristjanko. (Jelinčič Boeta 2009, 78, 149; Hajdinjak 2012, 81)

Cerkev in Judje

Katoliška Cerkev je že od papeža Gregorja Velikega (590–604) vzdrževala bolj ali manj hladen odnos do Judov, hkrati pa jih ni preganjala kot heretikov. Njihova verska tradicija je bila namreč starejša od krščanske, od nje niso nikdar odpadli oz. je izdali. Tudi srednjeveška Cerkev je pogosto izkazovala dvojni odnos do Judov. Po eni strani jih je štela kot priče Jezusovega življenja in Mojzesove potomce, po drugi pa jih je preganjala. Izvor preganjanja je treba iskati v krščanskem pojmovanju, da je Bog zavrgel Jude zaradi njihovega vztrajnega zavračanja Jezusa kot odrešenika in njihove »pomoči« pri njegovem križanju. Judje v skladu s takratnim pojmovanjem niso smeli posedovati zemlje, niso smeli zaposlovati krščanskih služabnikov in se vključevati v cehe. Prav tako jim je bilo prepovedano poročanje s kristjani. (De Felice 1993, 259–266; Schlemmer in Woller 2005, 179)

Ob koncu drugega vatikanskega koncila (1965) je bila sprejeta koncilna izjava *Nostra Aetate*, ki je priznavala judovske korenine krščanstva in omogočila sistematičen dialog med katoliško Cerkvijo in judovstvom. Oktobra 2015 je papež Frančišek pozdravil predstavnike Judov na obisku v Vatikanu z naslednjimi besedami: »Brezbrižnost in nasprotovanje sta se spremenila v sodelovanje in dobrohotnost.« Pravzaprav je papež Frančišek zgolj nadaljeval pot, ki jo je začrtal že sv.

Janez Pavel II., ko je leta 1986 kot prvi papež obiskal rimsko sinagogo in jih nagovoril z besedami: »Vi ste naši starejši bratje in sestre v veri.« Cerkev je odstopila od večstoletnega nerazumevanja in zavračanja Judov ter začela poudarjati neločljivo vez, ki povezuje judovstvo in krščanstvo.

Judje in denarni posli

V srednjem veku so oblasti Jude s številnimi predpisi omejevale pri lastništvu zemlje. Prav tako so jim predpisovali poklice, s katerimi so se lahko ukvarjali. Tisto, kar je bilo Judom dovoljeno početi, je bilo kristjanom prepovedano, največkrat pa je bilo povezano z denarjem in denarnimi posli. Z nastankom getov v 12. in 13. stoletju sta se pojavila tudi fizično omejevanje judovskega prebivalstva in njihovo ločevanje od kristjanov. Čeprav jih poznamo kot spretni finančnike, so začeli Judje na tem področju pridobivati vpliv šele takrat, ko je bilo kristjanom v 14. stoletju izrecno prepovedano jemanje obresti. Na splošno so se kristjani v poznem srednjem veku otepali bančnih dejavnosti, saj je cerkvena oblast zagovarjala načelo evangelista Luke (Lk 6,35): »Vi pa ljubite svoje sovražnike. Delajte dobro in posojajte, ne da bi za to kaj pričakovali. In vaše plačilo bo veliko in boste sinovi Najvišjega, kajti on je dober tudi do nehvaležnih in hudobnih.« Katoliška Cerkev je to načelo uzakonila na dveh koncilih, drugem lateranskem koncilu v Rimu leta 1139 in pokrajinskem koncilu v francoskem mestecu Vienne leta 1311, kjer so oderuštvo tudi obsodili. To določilo pa ni veljalo za Jude, saj ti niso bili kristjani. Sicer so ponekod že v antiki obstajali posojanje za obresti, kar zasledimo pri Platonu in Aristotelu. Izposojeni denar je bil pogosto potreben za razvoj gospodarstva. Zato so si krščanski vladarji in plemiči, ki so

denar potrebovali za svoje razkošno življenje, vojne pohode in izboljšanje varnosti, ter trgovci, obrtniki in celo cerkveni dostojanstveniki pogosto denar izposojali pri Judih. Pri tem so morali plačevati tudi obresti, ki pa naj ne bi bile vedno oderuške. Nekateri zgodovinarji, predvsem judovski, trdijo, da so te obresti do leta 1415 dosegle največ 22 odstotkov, potem so jih zmanjšali na največ 15 odstotkov. (Bauer 1977, 21; Chanes 2000; Chanes 2004) Ohranjeni arhivski dokumenti, tudi iz naših krajev, pa kažejo, da temu ni bilo vedno tako in so bile obresti lahko višje. (Waltritsch 1983, 24)

Antisemitizem na Slovenskem

Slovensko nasprotovanje Judom oz. antisemitizem je bil del širšega srednjeevropskega odnosa do Judov, ki se je oblikoval kot nekakšen skupek idej in stereotipov, ki je zgodovinsko usedlino predsodkov združeval s sodobnostjo. Že pregled slovenskih ljudskih pesmi jasno kaže, da se je negativna podoba Judov med ljudmi prijela precej močnejše kakor na primer negativna podoba Turkov, ki so stoletja ropali in pobijali prebivalce na mejah habsburškega imperija. Pri tem je šlo za nestrpnost do drugačnosti, ki se je pojavljala v celotnem evropskem prostoru in je bila v 19. stoletju pogosto v zvezi z vzponom narodnih gibanj in vstopom širših množic v politiko. Antisemitizem v deželah s slovenskim prebivalstvom znotraj avstro-ogrske monarhije lahko torej razumemo kot posledico različnih vplivov in družbenih razmer. Svarila v časopisnih člankih pred judovskim naseljevanjem in širjenjem vpliva Judov ob koncu 19. stoletja pričajo o obstoju številnih predsodkov in negativnem odnosu do Judov.

Na Slovenskem so se različne »teorije judovske zarote« uveljavile z nastopom modernizacije družbe ob koncu 19. stoletja. »Teorije zarote« so bile vgrajene v izhodišče nastajanja sodobne politične misli na Slovenskem in so kot koncept politične mobilizacije delovale podobno, kakor v političnem življenju delujejo še danes. Sicer so Slovenci antisemitizem prevzemali od drugod, predvsem iz kulturnih središč srednje Evrope. Na »slovenskem primeru« lahko spremljamo prepletanje vrste antisemitskih vplivov, pri katerih je imela stigmatizirana podoba judovstva pomembno vlogo znotraj ideologij vseh političnih taborov. Antisemitizem je ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja sicer značilen za vse tri glavne politične tabore na Slovenskem: pripadnike slovenskega političnega katolicizma, slovenske liberalce in socialdemokrate. V idejah slovenskega liberalizma in političnega katolicizma nastopa Jud sprva kot sovražnik slovenstva – kot zaveznik nemštva in Nemcev na Slovenskem. Posledica demokratizacije v habsburški monarhiji ob koncu 19. stoletja se je na Slovenskem odražala v napredovanju slovenskega političnega katolicizma in absolutni politični prevladi katoliškega političnega tabora. Ta prevlada je trajala vse do druge svetovne vojne. Antisemitizem je predstavljal konstitutivni element ideologije slovenskega političnega katolicizma in se je zelo hitro razširjal. (Pelikan 2015, 59–62)

Antisemitizem ob koncu 19. stoletja je bil za katoliško Cerkev na Slovenskem pomemben element za oblikovanje in propagiranje lastnih ideoloških izhodišč. Spopad z liberalizmom je bil tako predstavljen tudi kot spopad z judovstvom, s tem pa se je hkrati vzpostavljala apokaliptični boj med dobrim in zlom. V spominski literaturi in drugih zapisih iz druge polovice 19. stoletja, tja do prve svetovne vojne, pogosto zasle-

dimo zanimanje za Jude in njihov načina življenja. O tem so pisali Josip Stritar, Josip Jurčič, Fran Podgornik, Fran Šuklje, Josip Apih, Josip Vošnjak, Henrik Tuma, Janez Trdina, Anton Aškerc in Janez Evangelist Krek. Na slednjega in njegov antisemitizem je pomembno vplival dunajski župan Karl Lueger. Privlačila ga je njegova govorniška in politična spretnost. Krek je v Judih videl spletkarje, dobičkarje, skrunilce deklishe nedolžnosti in izkoriščevalce. (Pelikan 1997, 117–131; Griesser Pečar 2017, 102–106)

Slovenski izobraženci so se z Judi pogosto srečevali med študijem na Dunaju ali v Pragi ter na svojih potovanjih po monarhiji in širom Evrope. Sredi druge polovice 19. stoletja so začeli tudi slovenski časopisi pisati o judovskih željah po naselitvi na Bližnjem vzhodu. Jude je v Palestino poleg mnogih drugih avtorjev pošiljal tudi Josip Vošnjak v svojih spominih: »Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se vsi poslali nazaj v Palestino.« (Vošnjak 1982, 44) Izraze antisemitizma najdemo tudi pri ključnih ideologih slovenskega krščansko-socialnega gibanja (A. Mahnič, J. E. Krek, A. Ušeničnik), ki so se napajali iz širših avstrijskih idejnih tokov. (Pelikan 1997; Podbersič 2017) V tem pogledu je bil zelo jasn katoliški filozof dr. Aleš Ušeničnik, ki je leta 1918 izjavil: »Ruski revoluciji načeljujejo internacionalni judje, ki so izvečine brezverci, vsekakor pa smrtni sovražniki krščanstva. Wilson, pravijo, da je frامason, in masonom je ideal Mazzinijeva 'republika narodov' brez Boga. Zato je mogoče, da ima pri teh možeh tudi samoodločba narodov protikrščanski idejni votek.« (Pelikan 1997, 125) Slovenske izkušnje z Judi in njihov odnos do antisemitizma bi lahko strnili v preprost izrek nemškega zgodovinarja Wolfganga Benza: »Nevednost je mati predsodkov.« (Benz 2000, 51)

Prestopi Judov v Ljubljani

Statistični prikazi judovskega prebivalstva v habsburški monarhiji in Kraljevini SHS/Jugoslaviji so bili sestavljeni na podlagi popisov judovskih vernikov, zato je bilo dejansko število judovskega prebivalstva pri nas vedno nekoliko večje. Med Jude bi bilo tako treba prišteti tudi številne posameznike, ki so iz judovske vere izstopili zaradi asimilacije, poklicne kariere, družbenega vzpona in porok z nejudovskimi zakonci. Zato lahko rečemo, da je bilo dejansko, skupno število judovskega prebivalstva na ozemlju današnje Slovenije pred drugo svetovno vojno veliko večje od uradnih statistik. (Pančur 2011)

Omenjenim dejstvom je treba prišteti težave glede veljavnosti porok med kristjani in osebami, ki niso pripadale krščanski veri. Na Slovenskem je to do druge svetovne vojne določal 64. paragraf občega državlanskega zakonika. Tako je tudi za poroke med kristjani in Judi veljal zadržek verske različnosti. Avstrijski zakon o medkonfesionalnih odnosih z dne 25. maja 1868 je namreč olajšal sklepanje mešanih zakonskih zvez samo med pripadniki različnih krščanskih Cerkva. Če je denimo katoličan hotel skleniti zakonsko zvezo z Judom, je moral najprej dobiti dovoljenje od države in katoliške Cerkve, sicer poroka ni bila mogoča. Za razliko od Ogrske v avstrijski polovici monarhije ni bila uvedena obvezna civilna poroka, temveč je obstajal samo institut civilne poroke v sili. Tako posameznikom ni bila omogočena poroka mimo verskih in državnih oblasti. Na Slovenskem ni bilo veliko primerov mešanih porok. Pogosteje je posameznik preprosto izstopil iz judovske verske skupnosti. Te osebe, ki so z izstopom ostale brez vere, so poslej imele pred seboj dve možnosti. Lahko so preprosto ostali brezverci in se kot takšni tudi poročali. Še

več pa je bilo primerov, da so nato vstopili v kakšno drugo versko skupnost. Tudi v teh primerih je zanje še vedno veljal avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih. (Cvirn 2005; Cvirn 2006; Pančur 2011)

Med ljubljanskimi Judi je že od leta 1938 opaziti povečano zanimanje za prestop v katoliško vero. Veliko Judov na Kranjskem in Štajerskem je prihajalo z ozemelj Avstrije in Češke, ki so se najprej znašle pod nemškim udarom. Kar nekaj teh Judov se je odločilo, da bo izstopilo iz judovske verske skupnosti. Lahko domnevamo, da so posamezniki upali, da se bodo zaradi naraščajočega antisemitizma po Evropi s tem dejanjem uspeli rešiti ali si vsaj izboljšali možnosti za preživetje. Ob začetku druge svetovne vojne spomladi leta 1941 je tudi na ozemlju takratne Dravske banovine nastopil zadnji val izstopov iz judovske vere. Italijanski okupatorji v zasedeni Ljubljanski pokrajini so namreč nekaj časa še tolerirali izstope Judov oz. njihovo krščevanje. Znani ljubljanski trgovec Otto Lorant in njegova žena Edith sta dala 5. junija 1941 krstiti svojo šestletno hčerko Katarino Marijo. Že sedem dni kasneje se je v katoliško vero spreobrnil direktor Akcijske družbe za kemično industrijo Edvard Bader. (Arhiv župnije Marijinega Oznanjenja (frančiškani) v Ljubljani, Matica za konvertite) O tem bi moral še pred prestopom obvestiti tudi mestne oblasti, vendar je šele nekaj dni kasneje (16. julija 1941) obvestil ljubljansko mestno poglavarstvo, da izstopa iz judovske verske skupnosti.

Kot kaže, so se ti prestopi dogajali v izredni naglici. Vse te osebe so namreč imele jugoslovansko državljanstvo in so že kar nekaj časa prebivale v Ljubljani. Zakonca Lorant sta verjetno hotela izkoristiti priložnost, ko njuna hčerka še ni bila stara 7 let. Glede na takrat še vedno veljavno avstrijsko

zakonodajo ji med sedmim in štirinajstim letom vere ne bi smela več spreminjati. Očitno so se ljubljanski Judje upravičeno bali, da jih bodo italijanski okupatorji internirali v italijanska taborišča, kakor so storili s tujimi Judi. Že 8. novembra 1941 je namreč prvi transport odpeljal Jude iz Ljubljane v južnoitalijansko taborišče Ferramonte di Tarsia.

V tabeli so prikazani vsi prestopi ljubljanskih Judov v 20. stoletju; iz datumov prestopa so jasno opazna »kritična« leta. (Arhiv župnije Marijinega Oznanjenja (franciškani) v Ljubljani, Matica za konvertite)

Ime in priimek	Poklic	Leto rojstva	Datum spreobrnitve
Oskar Ebenspanger	trgovec	1879	3. 10. 1905
Oton Ganz	bančni uradnik	1884	11. 6. 1913
Pavel Pollak	trgovec	1873	18. 12. 1913
Marcel Labor	zdravnik v voj. bol.	1890	23. 12. 1914
Elza Labor	žena zgornjega	1890	23. 12. 1914
Janez Rosenberg	stotnik 97. pešpolka	1862	9. 1. 1915
Peter Pollak	trgovec	1909	1. 7. 1920
Marija Pollak	hči trgovca	1910	1. 7. 1920
Jožef Fried	tehnik	1901	21. 9. 1926
Hugo Vajk	inženir	1894	21. 4. 1928
Miroslav Stark	učenec	1924	2. 6. 1932
Ladislav Pollak	trgovski potnik	1902	11. 1. 1934
Lukacs Andrej / Lobstein	zastopnik informacijskega zavoda	1893	28. 5. 1934

Gizela Schlesinger 1. vdova Becker 2. vdova König	podpolkovnikova žena	1864	21. 8. 1934
Margareta Becker Fleischmann	zasebnica	1885	21. 8. 1934
Alles Rudolf Percy	trgovec	1895	4. 5. 1938
Pollak Alice	gospodinja	1897	4. 5. 1938
Alles Erika	dijakinja	1923	4. 5. 1938
Jožef Frankl	trgovec	1886	10. 10. 1938
Alice Frankl, roj. Stern	žena zgornjega	1895	10. 10. 1938
Frankl Friderik Miroslav	dijak, sin zgornjega	1923	10. 10. 1938
Szekely Zoltan Ignacij	stavbni inženir	1887	27. 10. 1938
Marija Steiner Höllwarth	soproga trgovca	1899	4. 11. 1938
Viktorija Stern, roj. Vetter	soproga bančnega uradnika	1901	11. 11. 1938
Helena Stern	učenka	1928	11. 11. 1938
Eva Stern	učenka	1930	11. 11. 1938
Jožef Bassan	zasebnik	1888	21. 11. 1938
Adela Pollak, roj. Wertheimer	zasebnica	1881	14. 3. 1939
Luisa Ana Diren- bach, roj. Pick	gospodinja	1899	27. 4. 1939
Friderik Viljem Direnbach	učenec	1925	27. 4. 1939

Herbert Peter Direnbach	učenec	1926	27. 4. 1939
Janina Punčuh, roj. Glocer	soproga vicekonzula	1905	17. 11. 1939
Ljudmila Pollak, roj. Stwertka	zasebnica	1870	29. 4. 1940
Katarina Marija Lorant	otrok, starša: Otto Lorant in Edith Weiss	1935	5. 6. 1941
Franc Dietrichstein	zdravnik	1892	7. 6. 1941
Edvard Bader	tovarnar	1889	12. 7. 1941
Rihard Justitz	trgovec	1911	15. 7. 1941
Ruža Pollak, roj. Velczer	zasebnica	1893	7. 8. 1941
Viljem Golik	industrialec, Dunaj	1893	14. 8. 1941
Vera Golik, roj. Gostl	žena zgornjega	1899	14. 8. 1941
Aleksander Golik	gimnazijski maturant	1923	14. 8. 1941
Štefan Golik		1931	14. 8. 1941
Sigmund Peter Mauer	urar	1890	18. 8. 1941
Leopold Eisenstätter	slikar	1900	19. 8. 1941
Artur Anton Silberstein	tovarnar	1880	16. 10. 1941
Banjai Josip	trgovec	1903	15. 8. 1941
Banjai Blanka	žena zgornjega	1908	15. 8. 1941

Stern Vera	uradnica	1905	15. 8. 1941
Lidija Marija Steinberg	absolventka medicine	1916	27. 10. 1941
Bernhard Rosenfeld	kemik	1872	7. 10. 1940
Klara Rosenfeld, roj. Donnath	žena zgornjega	1884	7. 10. 1940
Ciril Weiss		1911	4. 11. 1941

Škof Rožman in reševanje Judov

Po okupaciji Jugoslavije leta 1941 so se na slovenskih tleh razmere poslabšale tudi za Jude. Judovsko vero je na ozemlju predvojne Dravske banovine izpovedovalo manj kakor tisoč vernikov, od tega večina v Prekmurju. Jude je najbolj preganjal nemški okupator na svojem zasedenem ozemlju na Štajerskem in Gorenjskem, medtem ko so italijanski in madžarski okupatorji zavzeli milejše stališče, predvsem do Judov, ki so že pred drugo svetovno vojno živeli na okupiranem območju. Precej slabše se je godilo judovskim beguncem od drugod, predvsem z območij Neodvisne države Hrvaške (NDH), ki so iskali zatočišče pred nacističnim in ustaškim nasiljem; tam se je namreč nad njimi v polnem teku izvajal načrtni genocid. Obstajalo je veliko načinov, kako je Judom uspelo zapustiti ozemlje NDH: od legalnega pridobivanja prepustnic do njihovega ilegalnega nakupa, ki so se večinoma glasile na tuje ime, cena pa se je navadno izsiljevalsko dvigala. Pogosto so preganjeni Judje iskali tudi intervencije raznih nejudovskih oseb – tako iz vrst oblasti kakor tudi članov katoliške Cerkve. Kraljevina Italija je judo-

vske begunce internirala v zbirna taborišča ali jih nameščala v hotele in druge zgradbe, ki jih je določila za ta namen. Italijanski zaščitniški odnos do Judov na ozemlju Kraljevine Italije in drugih okupiranih ozemljih je bil v skladu s fašistično ideologijo, ki je Judom sicer jemala človekove pravice, vendar proti njim ni ravnala v smeri fizičnega uničevanja. (Goldstein 2004, 48–49; Podbersič 2016, 155)

Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman si je že od začetka okupacije leta 1941 prizadeval za pomoč preganjanim Judom. Tega nikoli ni javno razglašal. Leta 1969 je v zvezi s tem kanonik dr. J. Kraljič izjavil sledeče: »Znal je molčati on, znalo smo molčati mi.« (Pust 2003, 106) Kakor pričajo različni ohranjeni arhivski dokumenti, tako v Ljubljani (Nadškofijski arhiv, Arhiv Republike Slovenije) kot tudi v Rimu (Centralni državni arhiv), je pri posredovanju za judovske begunce, posameznike in cele družine pomagal tudi takratni ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman. Dobro je bil obveščen o zločinih ustašev nad judovskim prebivalstvom, ki so se začeli že kmalu po razpadu Kraljevine Jugoslavije in vzpostavitvi NDH aprila 1941. Poleg tega je škof Rožman kot izobražen teolog gojil spoštovanje do judovskega ljudstva, kar se konec koncev kaže tudi v njegovih pridigah. (Žakelj 1970, 336–340)

V Nadškofijskem arhivu v Ljubljani so ohranjene prošnje številnih Judov, ki so se za pomoč obrnili na škofa Rožmana. Tako je dne 18. decembra 1941 na vatikanskem državnem tajništvu posredoval za Leopolda Eisenstädterja, ki so ga italijanske oblasti zaprle, ker so mislile, da je judovskega rodu. (NŠAL, Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, Prezidialni arhiv, št. 107) Pri reševanju škof Rožman ni gledal na svoje

lastne koristi, po svojih močeh je reševal skupine, družine in posameznike, ki so trpeli samo zato, ker so bili Judje. Zavzel se je zanje in prosil pomoči pri Visokem komisarju v Ljubljanski pokrajini in predstavnikih Svetega sedeža v Vatikanu. Vsekakor je škof Rožman za Jude naredil več, kakor je danes javno znano oz. smo to zmožni javno priznati. Pri pomoči preganjanim Judom sta se v Ljubljani izkazala tudi brata, frančiškana p. Angelik in p. Roman Tominec. (Griesser Pečar 2009, 53; Podbersič 2016, 54–55)

Cerkev in reševanje Judov v Gorici

O pogledu goriške krajevne katoliške Cerkve na to temno obdobje je zelo malo ohranjenih dokumentov. Judje so po začetku uveljavljanja protijudovske zakonodaje v Italiji jeseni 1938 iskali različne poti, kako bi se čim bolj prilagodili novim razmeram. Mnogi so izstopali iz judovskih skupnosti. V obdobju med avgustom 1938 in januarjem 1939 je iz judovske skupnosti v Gorici izstopilo 9 oseb. Rasne omejitve iz leta 1938 niso zadevale otrok iz mešanih zakonskih zvez, vendar so morali starši rojene po 1. oktobru 1938 krstiti v desetih dneh. Zato so posamezniki poskušali doseči ponovno datiranje svojih krstnih listov. Verjeli so, da se bodo tako nekako izognili preganjanju, še posebej pa so polagali upanje v Sveti sedež, ki naj bi se zavzel zanje. Otroci, katerih oba izmed staršev sta bila judovska in so bili krščeni pred oktobrom 1938, niso bili samodejno izvzeti iz antisemitske zakonodaje. Katoliška Cerkev je pokazala določeno pripravljenost za ponovno datacijo krstnega lista in marsikdo je to želel izkoristiti. Sicer se je v tistem času v Italiji odvijalo približno šest tisoč prestopov v katoliško vero, vanje pa so

bili vključeni tako tisti iz mešanih zakonskih zvez kakor tudi pravi Judje. (De Felice 1993, 334; Cedarmas 1999, 177–182)

V obdobju 1900–1943 je goriško judovsko skupnost preverjeno zapustilo 43 oseb. Šlo je bodisi za izstop iz skupnosti bodisi za prestop v krščanstvo. Manj kot polovica (16) se jih je zgodila do leta 1937, vsi preostali (27) pa po tem letu. Poleg tega je treba poudariti, da vsi sploh niso bili člani judovske skupnosti, saj so izvirali iz mešanih zakonskih zvez oz. je šlo za ožje sorodnike vojaških oseb, ki so službovale v Gorici. Tako je dr. Umberto Levi predsedniku judovske skupnosti v Gorici avgusta 1938 pisno sporočil, da je že marca izstopil iz judovstva in sprejel katoliško vero. (Cedarmas 1999, 183–184) Del goriške Cerkve se je vključil v akcijo reševanja Judov že pred kapitulacijo Italije. Tako so goriške uršulinke septembra 1942 nudile zatočišče Judinji iz Vidma. Žal njena poznejša usoda ni znana. (AMOG, Annali, busta 212, dopis 15. septembra 1942) Prav tako je Giovanni Fabris, predstojnik salezijancev v Gorici, nudil zatočišče dunajskemu Judu Karlu Hynecku. (Spangher 1995, 25–26)

Po Gorici so se še pred novembrskimi aretacijami slišale vesti, ki jih je razširjala učiteljica Rina Luzzatto, sicer članica judovske skupnosti. Po govoricah naj bi si nadškof Carlo Margotti zelo prizadeval za obvarovanje Judov v mestu. (Spangher 1995, 26) Mesec dni po novembrskih aretacijah leta 1943 je nadškofijski ordinariat v Gorici na goriškega prefekta grofa Marina Paceja naslovil prošnjo v imenu pravičnosti in človekoljubnosti. V goriški nadškofiji so želeli vplivati vsaj na to, da bi italijanske oblasti iz aretacije izvzele naslednje Judinje: Emmo Michelstaedter, Malvino Golberti, Liso Luzzatto, Prospero Bolaffio, Paolo Luzzatto, Edvigo Jona

in Margherito Gentili. Šlo je za starejše od sedemdeset let in bolne osebe, ki so bile izvzete že z ministrskim ukazom, ki je bil poslan v Gorico na začetku decembra 1943. (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/104 bis, fasc. 17.6.3., Provvedimenti relativi agli Ebrei 1944–1945. Vario. Dopis 22. decembra 1943)

Žal je bila intervencija neuspešna, kajti Nemci so večino omenjenih oseb že aretirali. Iz pisma lahko sklepamo, da goriški nadškof Carlo Margotti dejansko ni vedel za usodo aretiranih goriških Judov. Ob pismu iz goriške nadškofije so bili namreč ti Judje že pobiti v taboriščih. Prav tako je treba upoštevati njegovo naivnost, da oblasti Italijanske socialne republike (Repubblica Sociale Italiana – RSI) sploh lahko vplivajo na nemško zasedbo in odnos Nemcev do Judov. Nekoliko pozneje, 15. februarja 1944, je prišlo v nadškofijski ordinariat v Gorici pismo iz Vatikana. Alessandro Evreino, škof iz rimske kurije, je nadškofa Margottija v vljudnem pismu spraševal o usodi ljudi, odpeljanih iz Gorice konec novembra 1943. Pismu je očitno priložil tudi seznam z imeni posameznikov, ki pa v arhivu ni ohranjen. (ACAG, Archivio della Cancelleria, Curia Arcivescovile di Gorizia, cartella 1158/C, 2, anno 1944)

Glede verske pripadnosti in judovstva je zelo povedna tudi usoda Juda Bruna Levija iz raso mešane družine, ki je bil rojen v Trstu leta 1907. Njegova mati Linda Micol, po veri katoličanka, ob Brunovem rojstvu še ni bila poročena z Judom Manliom Levijem. Zato je bil sin vpisan v register kot katoličan. Tri mesece pozneje so se starši poročili in Bruno je pridobil priimek Levi. Bruno se je zaposlil v vodstvu prevozniškega podjetja Ribi v Gorici. Vpisal se je tudi v fašistično stranko (PNF), toda decembra 1938 ga je pokrajinski tajnik

Mario Macola izključil iz stranke, ker je pripadal judovski rasi. To je postalo odločilno jeseni 1943, ko je nemška vojska aretirala številne goriške Jude in jih poslala v koncentracijska taborišča. Tudi Bruna Levija so aretirali že 18. septembra 1943, takoj po nemškem vkorakanju v Gorico, in ga zaprli v sodni zapor v ulici Barzellini. Niso ga deportirali, temveč so ga po skoraj štiridesetih dneh izpustili. Sicer so ga Nemci podrobno zasliševali, izmazal pa se je s ponarejenimi dokumenti, ki mu jih je priskrbela žena Alma Parini in naj bi dokazovali, da je Bruno arijskega porekla, ker naj bi Manlio Levi ne bil njegov pravi oče. Pojasnilo za njegovo izpustitev lahko opazimo tudi v njegovem urejenem statusu in družinskih listinah. Zaradi protijudovske zakonodaje, ki so jo od leta 1938 izvajale tudi italijanske oblasti, je Bruno Levi marca prestopil v katoliško vero in se še enkrat poročil po katoliškem obredu. Že pred tem je bil namreč poročen po judovskem obredu. Hkrati s tem se je skupaj s hčerko Giorgio tudi krstil. Ponarejene listine so ga sicer obvarovale pred deportacijo v nacistično taborišče, ne pa pred zasegom vsega imetja v korist RSI aprila 1944. (Chiarion 2009, 30–31)

Zaključek

Katoliška Cerkev je dolga stoletja imela Jude za »morilce Gospoda« oz. glavne krivce za smrt Jezusa Kristusa. Zato naj bi si zaslužili prezir in tudi preganjanje. Hkrati jim je bila ponujena možnost »odrešitve« s prestopom v krščanstvo. To stališče je Cerkev skorajda nespremenjeno obdržala vse do drugega vatikanskega koncila – ali, kakor se je izrazil znani moralni teolog in frančiškan bl. Angelo Carletti di Chivasso (1411–1495) iz Piemonta: »Biti Jud je zločin, ki pa ga kristjan ne sme kaznovati.« (Pisanty 2006, 73–75) Vsekakor je katoliška

Cerkev za Jude pri nas med drugo svetovno vojno naredila več, kakor je danes splošno znano oz. smo to zmožni javno priznati. Verz iz Talmuda, ki je tudi vodilo pri imenovanju pravičnikov med narodi, pravi: »Kdor reši eno življenje, reši cel svet.«

Reference

ACAG – Curia Arcivescovile di Gorizia, fond Archivio della Cancelleria, cartella 1158/C, 2, anno 1944.

AMOG – Archivio delle Madri Orsoline di Gorizia, fond Annali, busta 212, dopis 15. settembre 1942.

Arhiv župnije Marijinega Oznanjenja (frančiškani) v Ljubljani, Matica za konvertite.

ASG – Archivio di Stato di Gorizia, fond Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/104 bis, fasc. 17.6.3., Provvedimenti relativi agli Ebrei 1944–1945. Vario. Dopis 22. decembra 1943.

Avsenik Nabergoj, Irena. 2016. Zgodovina protijudovstva in antisemitizma v Evropi. Ljubljana: Slovenska matica.

Bauer, Yehuda. 1977. Trends in Holocaust Research. Jeruzalem: Yad Vashem.

Benz, Wolfgang. 2000. Holokavst. Prev. Rapa Šuklje. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.

Cedarmas, Adonella. 1999. La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945. Pasion di Prato: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione.

Chanes, Jerome A. 2000. *Dark Side of History: Anti-Semitism Through the Ages. A History of anti-Semitism*. New York: Anti-Defamation League.

Chanes, Jerome A. 2004. *Antisemitism: A Reference Handbook*. Santa Barbara: ABC-CLIO.

Chiarion, Italo. 2009. La storia di Bruno Levi. Gli effetti delle leggi razziali del 1938. *Isonzo/Soča* 85: 30–31.

Cvirn, Janez. 2005. Boj za sveti zakon. *Zgodovinski časopis*, 59, št. 3/4: 393–425.

Cvirn, Janez. 2006. *Zgodovinski časopis* 60, št. 2/3: 345–373.

De Felice, Renzo. 1993. *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi.

Goldstein, Ivo. 2004. Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Povijest u nastavi* 2, št. 1: 40–50.

Griesser Pečar, Tamara. 2009. Rožmanova posredovanja pri okupatorju. V: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 37–59. Ur. Marija Čipić Rehar. Ljubljana: Družina.

Griesser Pečar, Tamara. 2017. Dunajski župan Karl Lueger (1897–1910). *Studia Historica Slovenica* 17, št. 1: 97–109.

Hajdinjak, Boris. 2012. Judje srednjeveškega Ptuja. V: Slovenski Judje: zgodovina in holokavst, 60–86. Ur. Irena Šumi in Hanah Starman. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

Hertzberg, Arthur. 1968. The French Enlightenment and the Jews: The Origins of Modern Anti-Semitism. New York: Columbia University Press.

Jelinčič Boeta, Klemen. 2009. Judje na Slovenskem v srednjem veku. Ljubljana: Slovenska matica.

Kolarič, Jakob. 1977. Škof Rožman: duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa, zv. 3. Celovec: Družba sv. Mohorja.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, Prezidialni arhiv, št. 107.

Pančur, Andrej. 2011. Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Celje: Zgodovinsko društvo.

Pelikan, Egon. 1997. Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor: Obzorja.

Pelikan, Egon. 2015. Teorije zarote po slovensko: antisemitizem brez Judov. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo 43: 58–64.

Pisanty, Valentina. 2006. La difesa della razza: antologia 1938–1943. Milano: Bompiani.

Podbersič, Renato. 2016. Škof Rožman in reševanje Judov. *Bogoslovni vestnik* 76, št. 1: 153–163.

Podbersič, Renato. 2017. Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes. Ljubljana, Maribor, Gorica: Študijski center za narodno spravo, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Goriška Mohorjeva družba.

Pust, Anton. 2003. Narod naš spomine hrani. Miren pri Gorici: Gnidovčev dom duhovnih vaj.

Schlemmer, Thomas; Woller, Hans. 2005. Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte* 53, št. 2: 165–201.

Spangher, Luciano. 1995. Gorizia 1943 –'44 –'45. Seicento giorni di occupazione germanica e quaranta jugoslava. Gorica: Edizione Friuli C.

Vošnjak, Josip. 1982. Spomini. Ur. Vasilij Melik. Ljubljana: Slovenska matica.

Waltritsch, Marko. 1983. Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem. Gorica: Kmečka banka.

Žakelj, Filip, ur. 1970. Pastirjev glas v tujini: pisma, govori, pridige, duhovne misli in članki škofa dr. Gregorija Rožmana v zdomstvu. Buenos Aires: Rožmanov zavod.